

РАДОМИР ПЕТРОВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СЛИКАРСКИХ ОСТВАРЕЊА
РАДУЛА И ДИМИТРИЈА У ЦРКВИ СВ. ТРОЈИЦИ У
ПРАСКВИЦИ

*У знак сећања на др Павла Мијовића**

У нашем најлепшем приморском делу Јадрана налазе се чувени Паштровићи, у крају "од Куфина до Бабина вира", т.ј. од рта Завале до Спича. У народу названи Паштровска гора, планинска коса, у својим недрима крије веома лепе и занимљиве православне светиње. Неке од њих, као што су две древне цркве у Праскавици, огледају се и "мију се" на морској пучини оближњег Светог Стефана.

У комплексу манастира Праскавице, данас се сачувала старија црква Св. Николе из 1413-1414. године, чији су ктитори били господар Зете Балша III Стратимировић Балшић и његова мајка Јелена, кћерка светог кнеза Лазара¹ Она је порушена 1812, а обновљена 1847. године, када је

* Овај рад представља сегмент замишљеног пројекта академика др Павла Мијовића, под називом *Паштровички сјоменици*, у оквиру ЦАНУ. Према програму, предговор за предвиђену моју књигу требало је да напише др П.Мијовић, Међутим, идеја није могла да се оствари, због земљотреса у Црној Гори, порушених споменика и великих средстава новчаних за њихово обнављање. Аутор овог рада је неколико година самостално наставио истраживања споменика у Паштровићима, без материјалне помоћи, о свом трошку! Смрт П.Мијовића, драгог колеге и пријатеља чија се идеја о публиковању наведене књиге није остварила, била је разлог да, на предлог др Слободана Раичевића, дам рад за Зборник посвећен академику П.Мијовићу. Колеги др С.Раичевићу захваљујем на пријатељском позиву.

¹ К.Јиречек је у которском архиву пронашао препис повеље у нотарској књизи из 1438/39. године, превод на италијански језик, уп. Споменик ска XI, Београд 1892, 67-68; П.Шеровић према каснијим всловенскигпрепис те повеље, Историјски часопис V/29, 232-332; В.Р.Петковић, *Преглед црквених сјоменика кроз йовесницу срјског народа*. САН. Одељење друштвених наука, књ.1, Београд 1950, 260 (старија литература); Б.Стрика, *Срјске задужбине Далмајински манасѿири*, Загреб 1930, 203-267 (популарно издање).

подигнута нова црква. Од старије грађевине сачуван је део северног зида, део певнице старог храма са фрескама, које је публикувао Павле Мијовић.²

За другу цркву Св. Тројице, сматра се, по предању да је још из древнијих времена, из 1050. године, да је краљица Јелена, мајка српског краља Стефана Уроша II - Милутина, даровала му нека села, а ту повељу из године 1307. потврдио је њен муж краљ Стефан Урош I.³ Она је, највероватније порушена, и обновљена у XVII веку. Њена дужина била је 7,5 м, касније је дограђена припрате те је њена дужина 13,5 м. Апсида је полукружна, звоник је на преслици са једним окном.⁴

О живописању Цркве св. Тројице на западном зиду,⁵ изнад улазних врата, а испод сцена "Успења Богородице" (црт.1, сл.) налази се ктиторски текст (у шест редова):

1. ред + "НЗВОЛЕННЕМ СЦА Н ПОСПЕШЕНІЕМ СНА Н СЯВРШЕННЕМ СТАГО ДХА ПОПНСАСЕ СЃІ СТЫІ [БОЖАСТ(В)ЕННЬ - тешко оштећена слова] ХРАМЪ СТЕ ТРОНЦЕ [ПОВѢА - тешко читљива слова по појединачним траговима хасте и облика слова] ЄННЕМ СТАРОГА НГ҃УМЕНА ЛАВРЕНТНА;⁶

2. ред СѢТ БѢТІА.ВЛѢТ.Ѣ.Р.П.Н. СѢТ Р/ О/ ЖДАСТВА ХВА Я.Х.П. ТРУДОМ Н ПОДВНГОМ Н ПЛАТОЮ НГ/ УМЕНА/ КУР /ННКОД/УНМА;

3. ред СѢТАЧАСТВОМЪ СѢТ РЕЖЕВНѢА.Н СЯ ПОМНОЖЕНІЕМЪ ВСЕГО ПАЦЬРОЕВѢА Б/ О/ Ъ ДА / ПРОСТН/- тешко оштећена слова, сачуване су само неке хасте од слова;

4. ред ПНСАШЕ НКЦА ПЕТРОВА С/ Н/ НОВН СЦУ СЕБЪЦН Л/ Н/ СТЬ.Н ЛУКА Д/ А/ ВНДОВЪ ОЦЪ Н БѢДѢ.СЕБЪЦН Л/ Н/ СТЬ;

² П.Мијовић, *Фреске у певници Балше III у Прасквици*, Старице САН, н.с., ИО-Ю, Београд 1959, 345-353, сл. 15 (старија литература).

³ Споменик СКА, XI, 5 (старија литература), В.Р.Петковић, нав. дело, 260.

⁴ Б.Стрика, *Исѣо*.

⁵ Ктиторски натпис фрагментарно приказује Љ.Стојановић, *Зайиси и најѣиса I*, (1929) 425-426; М.Црногорчевић, *Манасѣири ѣашиѣровски у Боки Коѣорској*, Старице XII (Београд 1895) 76-78; П.Д.Шеровић, *Манасѣири Прасквица*, Народни универзитет, бр.5. Боке Которске. Котор 1935, 7; Л.Мирковић, *Црквене сѣарине из Дечана, Пеѣи, Цейѣиња и Прасквице (IV.Манасѣири Прасквица код Будве)*, Годишњак музеја Јужне Србије, књ.І (Скопље 1937) 132; Б.Сп.Радојичић, *Извешѣај о раду на ѣроучавању сѣарих срѣских рукоѣиса и шѣанѣаних књѣа, као и друѣих сѣарина*, Историски часопис САН, књ. II (1949-1950), Београд 1951, 346; П.Д.Шеровић, *О најѣиса из манасѣири Прасквице*, Историски записи, год. VII, књ. X, 1 (Цетиње 1954) 244 (критички осврт поводом читања ктиторског текста Б.Сп.Радојичића); исти, в. *Белешке у Гласнику Народног универзитета Боке Которске*, 1-4 (Котор 1939) 42; Б.Михајловић, *Пашиѣровиѣи и ѣихови манасѣири*, Котор 1969, 19-22.

⁶ П.Д.Шеровић замера Ђорѣу Сп. Радојичићу који је први прочитао име игумана Лаврентија, уп. *О најѣиса из манасѣири Прасквице*, 244. Шеровић је сматрао да је написано име вигумана Никодимаг. Меѣутим, код имена игумана Лаврентија не пише да је вотачаством из Режевићаг, као што то пише у каснијем делу текста код игумана Никодима.

5. ред н воєвода ннко прє/ в/ знѣ. ѿбѣн л/ н/ стѣ . н воєвода нванѣ загорян/ ѿ/ [ѿбѣн л/ н/ стѣ];

6. ред н андрѣянн нзѣ голѣбовнѣа.ѿбѣн л/ н/ стѣ,

7. ред пнса сѣѣа ннкац андровнѣ оцѣ н ѣдѣ.ѿбѣн л/ н/стѣ .б/ ог/ / д/ я простн;

Година живописања је забележена: *Ѣ.Р.П.Н* (7188=1690) од Рођења Христова: *Ѣ.Х.П* (=1680).⁷ Ђорђе Сп. Радојичић је тачно запазио име "игумана Лаврентија",⁸ и то испред године, после симболичне и вербалне инвокације и речи: "пописа се си свети храм св(е)те Троице". Игумана Лаврентија и ја сам прочитао (теже оштећена слова), али са епитетом: "старог игумана Лаврентија", испред речи "старог", постоје лакуме слова са словима: ...ѢНІЕМ, те је лако закључити да је било написано: "ПОВЕЛЕНИЈЕМ".

По свој прилици, стари игуман Лаврентије, који се помиње у ктиторском тексту 1680. године у Цркви св. Тројице у Прасквици, није умро у овом манастиру, јер се не помиње у поменику.⁹ Помињање другог игумана Никодима, треба схватити као проигумана, тј. заменика главног игумана, чијим се подвигом и новцем живописао и обновио храм св. Тројице у Прасквици. Могуће је да је старији игуман Лаврентије отишао у други манастир, добио веће звање или потом умро у туђини - што је и главни разлог не помињања у манастирском поменику.

У ктиторском тексту, за "кир Никодима" је написано да је родом из села Режевића, где се налази и познати паштровачки манастир Режевићи, који је у близини манастира Прасквице.

Црква је живописана уз помоћ свих Паштровића, "писаше" (се) посебно: синови Никица Петрова и Лука Давидовић, који су били уписани у манастирски "општи лист", ради помена ктитора. У општем листу као ктитори уписани су још: војвода Никола Пре(в?)зић, војвода Иван Загоран(ић?) и судија Никац Андровић и Андријана из Голубовића, из сеоца код Режевића. У ктиторском тексту помињу се војводе, судије и Паштровски због - "поможением всего Паштровића", који су помагали обнови и живописању Цркве св. Тројице у Прасквици.¹⁰

За истраживање сликара који је сликао зидне слике у Цркви св. Тројице у Прасквици важне податке објавио је Ђорђе Сп. Радојичић, који употпуњава раније истраживаче Црногорчевића и Шеровића. Он

⁷ Код неких ранијих истраживача датовање је било погрешно - 1681. године, уп. П.Д.Шеровић, *Манасѣиир Прасквица*, 3-5; В.Р.Петковић, *Преҗлед...*, 260 (старија литература). П.Д.Шеровић, *О најѣѣисима из манасѣиира Прасквице*, 244, тачно исправља датовање у годину 1680; Ђ.Сп.Радојичић, *Извешѣјај...*, 346 (тачно датира у 1680.год.).

⁸ Ђ.Сп.Радојичић, *нав.дело*, 346. Није уочио, а ни каснији истраживачи, делове речи: *вѣовеленијем сѣароґгиґумана Лаврентија*.

⁹ Манастирску читулу наводи у свом раду Црногорчевић (Старинар XII, 70-71).

¹⁰ П.Д.Шеровић, *нав.дело*, 245.

наводи да се на иконостасу налазе царске двери са ктиторским текстом: "Си кемер писа Андрија Сџепца Никца Петрова, хтитор св. Николе. Створи себи вечни помен. Бог да га прости 1714".¹¹

Главни ктиторски текст у преводу на савремени језик гласи: "+ИЗВОЛЕНИЈЕМ ОЦА И ПОСПЕШЕНИЈЕМ СИНА И САВРШЕНИЈЕМ СВЕТАГО ДУХА ПОПИСА СЕ СВЕТИ БОЖАНСТВЕНИ ХРАМ СВЕТЕ ТРОЛИЦЕ; ПОВЕЛЕНИЈЕМ СТАРОГА ИГУМАНА ЛАВРЕНТИЈА. ОТ БИТИА. В ЛЕТА (ГОДИНЕ)=7188, ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА =1680. ТРУДОМ И ПОДВИГОМ И ПЛАТОЈУ (НОВАЦ) ИГУМАНА КИР(ГОСПОДИНА) НИКОДИМА, ОТАЧАСТВОМ ОТ РЕЖЕВИЋА. И СА ПОМОЖЕНИЕМ ВСЕГО (СВИХ) ПАШТРОЕВИЋА, БОГ ДА ПРОСТИ.

ПИСАШЕ Н(И)КЦА ПЕТРОВА С(И)НОВИ ОЦУ ОБШТИ ЛИСТ;
И ЛУКА Д(А)ВИДОВ НИКО ПРЕ(В?)ЗИЋ ОБШТИ ЛИСТ;
И ВОЕОДА НИКО ПРЕ(В?)ЗИЋ ОБШТИ ЛИСТ;
И ВОЕВОДА ИВАН ЗАГОРАН(У?) ОБШТИ ЛИСТ;
И АНДРИАНА ИЗ ГОЛУБОВИЋА ОБШТИ ЛИСТ;
ПИСА СУЋА (СУДИЈА) НИКАЦ АНДРОВИЋ ОЦУ И ЋЕДУ ОБШТИ ЛИСТ.

БОГ ДА ПРОСТИ."¹²

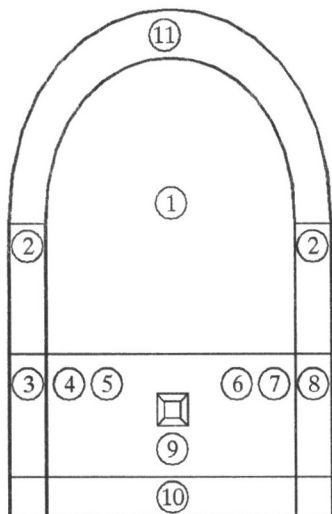
Поводом личности које се помињу у овом ктиторском натпису и њихова звања: кнез, војвода, судија и Паштровски збор који је помогао око обнављања и живописања цркве, старији истраживач ове цркве Петар Д. Шеровић вели: "Овдје треба истакнути, да су Паштровићи, када су се уговором у XV веку подложили Млецима, добили између осталог као најважнију повластицу, да бирају себи кнеза и да имају свој суд по својим обичајима и законима. По традицији, задњи паштровски кнез био је Стефан Штиљановић, који је био преселио из Паштровића крајем XV вијека. И заиста, мјесто кнеза, бираху Паштровићи од XVI вијека четири судије (суђе) на годину дана. У исто доба сваке године 2 војводе и 12 властелина, који сачињавају војну и судску власт. Усто је важан и Паштровски збор, т.ј. скуп свих домаћина, који се састоје под ведрим небом заједно са судијама и војводама, одобрава њихове одлуке, учествује у суђењу, те издаје законске одредбе... натпис (ктиторски - прим.Р.П.) важан и с тога гледишта, што се у истоме спомињу и све локалне власти, од народа изабране, које су управљале Паштровићима."¹³

¹¹ Ђ.Сп.Радојичић, *нав. дело*, 346; П.Д.Шеровић, *нав. дело*, 246.

¹² Калк натписа овом приликом не објављујемо, али морфолошки облик слова одговара руци зографа Радула.

¹³ П.Д.Шеровић, *истио*, 245; А.Соловјев, *Паштровске исјаве од XVI-XVIII века*, Споменик СКА LXXXIV, Београд 1936.

Олтарски простор (сл. 1)

1. Богородица Оранс Платитера и два арханђела;
2. Благовести;
3. Св. Прохор ђакон;
- 4-7. Св. Архијереји: св. Василије велики, св. Јован Златоусти, св. Силвестер папа римски, Григорије Богослов;
8. Столпник (?);
9. Дискос са Агнецом-Спаситељем и путир;
10. Палмете у соклу;
11. Духови.

Полуобличасти свод (сх. II)

ОЛТАР	НАОС	ПРИПРАТА
ВЕЗИВАЊЕ ХРИСТОВО	СВ. ТРОЈИЦА	ПРЕОБРАЖЕЊЕ ХРИСТОВО

Сјеверни зид олтарског простора (сх. III)
Медаљони

(?)	ТАЈНА ВЕЧЕРА
(?)	
(?)	ВАСКРСЕЊЕ ХРИСТОВО
(?)	
Св. Данил	1. Архиђакон Прохор 2. Архиђакон Симеон 3. Архиђакон ?
Столпник	
	ПАЛЕТА
	СОКЛ

Јужни зид олтарског простора (сх. V)

Медаљони

ВАСКРСЕЊЕ ХРИСТОВО	(3)
ПРАЊЕ НОГУ	(2)
	(1)
	(?)
Исус Христос Св. Петар Александриски ниша	Св. Симеон Столпник
ПАЛМЕТЕ	
СОКЛ	

3. Св. Теодор Тирон
2. Св. Теодор Стратилат
1. Св. Ники(та?)

Сјеверни зид наоса (сх. V)

Медаљони

(1)	ЦВЕТИ
(2)	
(3)	ПОЛАГАЊЕ ХРИСТОВО У ГРОВ
(4)	
(5)	
(6)	(7) (8)
	ПАЛМЕТА
	СОКЛ

1. Св. Виктор
2. Св. Викентије
3. Св. Вах
4. Св. Протасије
5. Св. Келисије
6. Св. Алимпије Столпник
7. Св. Јован Лествичник
8. Богородица

Јужни зид наоса (сх. VI)

СРЕТЕЊЕ ХРИСТОВО		(9)
		(8)
		(7)
ХРИСТА ВОДЕ НА ГОЛГОТУ		(6)
		(5)
		(4)
1	2	3
ПАЛМЕТЕ		
СОКЛ		

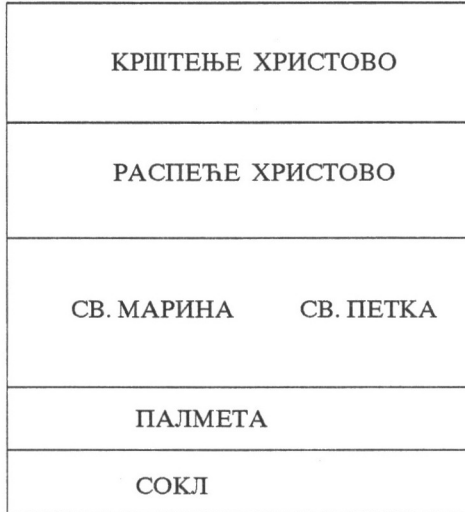
9. Св. Евгеније
8. Св. Мардарије
7. Св. Орестије
6. Св. Ан(т)има
5. Св.?
4. Св.?
3. Св. Давид столпник солунски
2. Св. Јован Крститељ
1. Исус Христос

Сјеверни зид припрате (сх. VII)

ПРЕОБРАЖЕЊЕ ЛАЗАРЕВО		
СКИДАЊЕ СА КРСТА		
1	2	3
ПАЛМЕТА		
СОКЛ		

1. Св. Симеон Немања
2. Св. Сава
3. Св. Арсеније

Јужни зид припрате (сх. VIII)

Западни зид припрате (сх. IX)

О средњовековним Паштровићима, законским устројствима од средине друге половине XIV века и аутономији под млетачком влашћу од 1423. године, и под сталном турском опасношћу у периоду од XVI до XVIII века - "дуго архајске облике друштвене и управне организације као неопходан услов да се под туђом влашћу, стално Турцима на удару, сачува и одржи", лепо је записао проф. Иван Божић.¹⁴

Други ктиторски записи који се налази на царским дверима је из 1714. године, са иконостаса Цркве св. Тројице. Истина, овај иконостас и царске двери пренесени су из цркве св. Николе у Цркву св. Тројицу и том приликом скраћене су због мањег простора за смештај иконостаса у Св. Тројици. Овај иконостас први је описао Петар Д. Шеровић: "Иконостас је стар и трошна. Испод крста сачуван је ред икона, на којему су престављени св. апостоли, св. Богородица и св. Јован Претеча".¹⁵ Он потом наводи запис са царских двери.

Целокупни живопис у цркви је веома страдао у току последњег земљотреса у Црној Гори.¹⁶ Овом приликом само ћемо набројати иконофжграфски распоред, без посебног описа сцена у Цркви св. Тројице.

Овом приликом објављујемо неколико натписа са зидних слика са фигуралних представа светитеља, које смо прикупили у току кратке посете Св. Тројици у Прасквици, и то:

1) **Св. Архангел Михајло**, з.з. I зона, припрате (с.з.) са исуканим мачем у десној руци, у стојећем ставу, са ореолом око главе и легендом - **АРХАГГЛ МНХИЊНЬ** (сх. IX), са текстом исписаним на белом свитку осам редова:

1. ред БЖЊН ВОННЬ
 2. ред МЧЕНОСЦЬ
 3. ред СОТЪ СРЪЖНІЕ
 4. ред ВЪЗДНЗІАЮ.НЖЕ
 5. ред НЕПРНХОДЕЩЕСЬ / ВЪ/
 6. ред РОЮ ВЪ ДОМЪ БЖІЕ
 7. ред НЕМНОСТНВН/О/ / ПО/
 8. ред СЕЦІАЮ ¹⁷(сл. 1 и 2).
- (орнаментика)

¹⁴ И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, Историски часопис IX-X (1959), Београд, 1960, 184.

¹⁵ П. Д. Шеровић, *истио*, 246; П. В. Ковачевић, *Паштровићи 2*, Београд 1976, 97 (фотографија са изгледом иконостаса).

¹⁶ Игуман Димитрије Лакић из манастира Прасквице објавио је неколико чланака о страдању споменика у време земљотреса, уп. *Преглед йорушених и шеже оишећених цркава у Гробљу*, Весник XXXI, бр. 673, 674 и 675 (1969-1980).

¹⁷ Л. Мирковић, *нав. дело*, 132 (са мањим грешкама).

2) **Св. Архангел Гаврило - АРХАГГЛ ГАВРІЛЬ**, з.з, И.зона, припрате (ј.з.) са исуканим мачем у десној руци и свитком са текстом у левој руци исписаним у дванаест редова:

1. ред **ІЗЪ АРХІСТІ**
2. ред **ГІ СІЛН ГСНІЕ**
3. ред **ПОСЛАИЪ ІЕСМЪ**
4. ред **Ї ВИСЕДРЖИТЕ**
5. ред **ЛЪ СТРЕЩН БРАТ**
6. ред **СІА.Н/ С/ ЧИСТНХЪ**
7. ред **СРДЦЕМЪ В ВОЖДОВ**
8. ред **СКВРНЕІЕХ ДАЛЕЧЕ**
9. ред **ЇТГАНАЮ.СГНИ**
10. ред **МН РОЗКА ПЛАМЕ**
11. ред **ННОЕ СРЪЖІЕ**
12. ред **СЪДРЪЖИТЬ**¹⁸(црт.1) (сл.3).
(орнаментика)

- **Слова крстна уз крстове** (сл.4,а, јужни зид)-б (северни зид) која су исписана на довратницима. На њима се налазе насликани копље и трска са сунђером. Часни крст, Голготе, прилично је оштећен, слова су нека уништена, део зида био је оштећен од земљотреса. На њима су слова почетних речи појединих реченица, у којима су исказане мисли које се односе на распетога Христа и његову жртву, коју је на крсту поднео ради спасеља људи.

Часни крст са северне и јужне стране (сл. 4,а б) на више места је оштећен, али се слова сачувана могу разрешити:

Ц		Ѓ	
ИС		ХС	
ИИ		ИА	
Ѓ		Ѓ	
ДАЧ		ИХ	
ЦЦЦ		ББББ	
ДАДА		ХХХХ	
ИИИИ		ВВВВ	
РРРР		СССС	
ИИИИ		ЧЧЧЧ	
ПП		ПП	
И		В	
<table border="1" style="margin: auto; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="padding: 2px 10px;">МЛРБ</td> </tr> </table>			МЛРБ
МЛРБ			

¹⁸ *Исїо* (са мањим грешкама).

Крсна слова писана уздуж кракова крста могу се разрешити, иако су за поједина могућа и другачија тумачења.¹⁹ Исте овакве крстове са крсним словима зограф Радул је исписивао у цркви св. Јована Крститеља у Црколезу²⁰ и цркви св. Николе у Пећкој патријаршији.²¹

Ц С -	ЦАР СЛАВЕ
НГ ХГ -	ИСУС ХРИСТОС
НН КИ -	ПОБЕДНИК
Ѓ Ѓ -	Јелена обрете
ДДЧ КХ -	дрво честаго крста Христова
ЦЦЦ ББББ -	Царски цвет црквама цветим - Биљег божји бијет беси
ДДДД ХХХХ -	Добро дрво дијаволу досада - Христова хоругви Христијаном хвала
КККК БВВВ -	Крст Крепост Константину к вере - Верујуштим в него велије веселије
РРРР ГГГГ -	Радост речена, роду реченому - Спас сдела сен Сатаније
НННН ЧЧЧЧ -	Нецидими, непостижими, неизглаголами, неизчезни - Часна чест частним человјеком
ПП ПП -	Поју, поклањају се, почитају подножје
П В -	Положен В (гроб)
МЛРБ -	Место лобное раи бист. ²²

И други крст са словима, има скоро истоветну садржину, са малим разликама, те овом приликом изостављамо и његово приказивање (сл.4,а).

На јужном зиду припрате у стојећем ставу насликана је **св. Петка и св. Марина** (сл.2), у другој зони **Распеће Христово**, у трећој зони **Крштење Христово** (сх.VIII).

На северном зиду припрате, у првој зони, насликани су **св. Арсеније, св. Сава и св. Симеон Немања**.²³ У другој зони **Скидање са Крста**, у трећој зони **Сретење Христово** (сх.VII). У своду припрате ја насликано **Преображење Христово** (сх.II).

¹⁹ М.Шакога, *О једној мало њознајој дечанској сѣарини. Крсї сѣарца Несїора*. Саопштења XIV, Београд 1982, 52-60 (старија литература са тумачењима).

²⁰ Р.Петровић, *Црква св. Јована Крсїишеља у селу Црколез* (рад у припреми за публикавање).

²¹ Р.Петровић, *Црква св. Николе у Пећкој ѡиријаршији* (рад у припреми за публикавање).

²² П.Д.Шеровић, *Манасѣир Прасквица*, 6-7 (Погрешно назива криптографима, у питању су Крсна слава! Његова тумачења су: по вруског учењака Н.Покровскога. Уп.Б.Бп.Радојичић, *Крсна слова у сѣарим срѣским рукојисима*, Гласник САН, књ.І, св. 1-2, Београд 1949, 208-209.

²³ Св. Симеон Немања држи свитак у левој руци са истоветним изгледом и текстом као у Црколезу и Острогу.

На јужном делу зида потпорног стуба, који одваја припрату од наоса, насликана је фигура **столпника**:... вид,²⁴ **столпник солунски** (сл.2). Ова фигура свакако је представљала **св. Давида Солунског** као столпника, који се слави 11. децембра.²⁵ У горњем делу налази се шест медаљона мученика (сх. VI) на пиластру: (4. Св.?), 5(св.?), 6(**св. Антима**), **св. Орестије** - **СЪТЪ СЪРЕСТІЕ** (**св. Мардарије** - **СЪТЪ МАРДАРИЕ**, **св. Евгеније** - **СЪТЪ ЕВГЕНІЕ** (сл. 5а, **св. Авксентије** - **СЪТЪ АЪЕНТІЕ**. Насликани медаљони св. мученика: **Јевстатије**, **Авксентије**, **Евгеније**, **Мардарије** и **Орста** представљају "петозарене" мученике, које је Радул зограф сликао у Црколезу²⁶ (сл. 5б).

На јужном зиду наоса (сх. 1, I. зона) насликане су стојеће фигуре из Деизиса: **св. Јован Крститељ**²⁷ (сл. 2, 8, б) - **СЪТЪ ІСІАНЪ** (даље уништено), **Исус Христос** - **ІС ХС** са ореолом, десном руком благосиља (сл. 8, а). Ове фигуре, по свој прилици, сликао је зограф Радул, јер су стилске везе очигледне са Деизисом из цркве св. Николе у Пећи (сл. 9) и цркве св. Јована Крститеља у Црколезу.²⁸ У другој зони, ј. з, насликано је **Христа воде на Голготу** - **ВЕДОШЕ ІСІА НА ПРОПЕТІЕ** (сх. VI, сл. 11, б). Скоро истоветна сцена насликана је у Црколезу²⁹ (сл. 11, а и б), с том разликом што је у Црколезу сцена водвојенаг прозором са веома лепом биљном орнаментиком, - у другом делу је приказано као внаставакт композиције и догађаја Распећа Христово, док је у Праскавици, приказана ова сцена одвојено.

У трећој зони, насликано је **Сретење Христово** - **СРЕТЕНІЕ ХВО** (сх. VI, сл. 10. а). У средини је насликана часна трпеза са јеванђељем. Лево је Богородица, која је окренута на десно са испруженим рукама испод мафориена предала је малог Христа погнутом и старом Симеону Богопримцу, који стоји десно и држи Дете у рукама. Иза ње стоји пророчица Ана, која је окренула главу ка Јосифу који цржи два голу-ба. Пророчица Ана је десну руку испружила и подигла у висини главе, а у левој држи развијен свитак са текстом у четири реда: "СІАН МЛ/ А/ ДЕНІЦЪ/ НБО. ЗЕ/ МЪЛЪ/ ОЪТ/ В/ РДН".³⁰ Упоређујући сцене Сретења Христовога у Прасквици и Црколезу, стилски је очевидно да их је сликала иста рука зографа Радула. Неки нови додаци у архитектури у позадини сцене су очевидни: изнад средишњег дела зграде у Црколезу је раван кров, док у Прасквици, на равном крову додата су четири стубића са полуобличастим кровом - који добија улогу раскошног киворијума.

²⁴ Л. Мирковић, *нав. дело*, 36 (није разрешио о ком се столпнику ради).

²⁵ Св. Давид Солунски, насликан је исто у Црколезу.

²⁶ У Црколезу впетозарниг мученици насликани су заједно.

²⁷ На фигури постоји низ оштећења, а легенда се слабо види.

²⁸ У Црколезу Деизис је веома добро очуван са ктиторским текстом.

²⁹ У Црколезу ова сцена је веома добро сачувана.

³⁰ У Прасквици текст је на више места оштећен.

Зограф Радул у Црколезу (сл.11,а,б) слика иза Ане и Јосифа тробродну базилику; ње у Прасквици нема - уместо ње уз Црколеза средишња улазна кула са вратима је у Прасквици постављена иза Јосифа. Једино је на истом месту остала црква са три крова и део зида иза Симеона Богопримца (сл.13).

На северном зиду наоса насликане су у првој зони (сх.V) три стојеће фигуре: св. Алимпије Столпник, Богородица - $\overline{MHP} OY$, десну руку је ставила у став мољена, обраћајући се Христу Пантократору из Деизиса, а у левој држи свитак са текстом, чија су поједина слова уништена или ишчилела: ПРНМН М/ О/ ЛЕ/НИЕ М /А/ ТЕРЕ/СВОЕ /С/ БЖН СЛОВО/ЧТ/ О/ /ПРОСН/ ШН/ГРЪШНИМ ПРОЦ/Е/НИЕ.ПРОГНЕ/ВАШЕМЕ НА ТЕБЕ РАД/ Н / ПРН /МН ПРО/ЦЕНІЕ.³¹

Између нише и поред Богородице, насликан је св. Јован Лествичник - $\overline{IOHANN} /\text{ЛЕСТ/ ВНЧННКЪ}$, у левој руди држи свитак са општењем текстом у девет редова:

1. ред ВЪ С.Д.. /В/ Ы СХОДТЕ
2. ред СЪ..Н..ВЪСХОДТЕ
3. ред ОУСР..ДЪНО ВЪСУДН
4. ред БР/ А/ ТІЕ РЕКША
5. ред ГОСАНШЕШ..
6. ред ДЕТЕ ВЪЗ..ЕМ
7. ред НА ГОРЪ Г/ Д/ Ч
8. ред ДСЪМЪ БА / НАШЕ/
9. ред ГО.³²

На потпорном стубу у првој зони насликан је св. Алимпије столпник (сх.V, бр.б); изнад су насликани медаљони са мученицима. У другој зони је насликано Полагање Христово у гроб; у трећој зони насликане су Цвети - ове сцене је сликао зограф Радул.

Изнад св. Алимпија, у медаљонима насликани су св. мученици: (1) Виктор, (2) Викентије, (3) Вакх, (4) протасије, (5) Келисије - њих је сликао Радук у Црколезу и Пећкој патријаршији.³³

На јужном зиду насликани су поред нише Исус Христос као дечак и св. Петар Александријски.³⁴ У другој зони Прање ногу и у трећој зони Рођење Христово. На полуобличастом своду насликано је Вознесење Христово, - исте сцене зограф Радул насликао је у Црколезу.³⁵

³¹ Ф.Баришић, *Грчки најџисни на иконама осџаве у Раковцу*, Зборник Филозофског факултета Х/1 (Београд 1968) 212.

³² У Црколезу св. Јован Лествичник нема текст.

³³ Р.Петровић, *Црква св. Јована Крсџијеља у Црколезу* (у припреми за публикавање); исти, *Црква св. Николе у Пећкој џаџријаршији* (у пџиптрми зс пунликобсер).

³⁴ Сцена је насликана у Црколезу.

³⁵ Сцена је насликана у Црколезу.

У олтарској апсиди насликана је света литургија. На престолу је дискос са агнецом - Спаситељем и путиром. Са северне и јужне стране насликани су св. архијереји који служе литургију:

- **св. Василије велики**³⁶ (сл.б,а) - **ВЪСІЛНѢ ВЕЛНКН**, држи свитак са текстом у рукама у шест редова:

1. ред **ННКТОЖЕ**
2. ред **ДОСТОНЪ**
3. ред **СЪВЕЗАВЪ**
4. ред **ШНХЪ ПЛЪ**
5. ред **ТАСКНДН**
6. ред **ПО ХОТМН**

- **св. Григорије Богослов**³⁷ (сл.б,б) - **ГРНГОРІЕ БОГОСЛАВЪ**, држи свитак са текстом у рукама у шест редова:

1. ред **ВЪНЪМН ГН**
2. ред **ІҮ ХѢ Б**
3. ред **БѢ НАШЪ**
4. ред **СѢТ СТГО**
5. ред **ЖНАНЦІА**
6. ред **ТВОЕГО**

- **св. Јован Златоусти**³⁸ (сл.б,б) - **ЇСІАНЪ З/ Л/ ТОУСТЪ** држи свитак са текстом у рукама у шест редова:

1. ред **БЖЕ БЕ**
2. ред **НАШЪ НЖЕ**
3. ред **НЕСНН ХЛЕ**
4. ред **БЪ ПНЦІѠ**
5. ред **ВЪ СЕМѠ**
6. ред **МНРҮ**

- **св. Силвестер папа римски**³⁹ (сл.б,б), држи свитак са текстом у седам редова:

1. ред **БЛСВН БЛГО**
2. ред **СЛОВЕЩЕ**
3. ред **ІЕ ТѢ.Г..**
4. ред **Н СЪВЕЩІА**
5. ред **.НАТѢ..**
6. ред **.ПО..**
7. ред **ЩЕ**

³⁶ Овај текст у Црколезу има св. Јован Златоусти.

³⁷ Исти је светитељ са истим текстом на свитку у Црколезу.

³⁸ Исти текст св. Јован Златоусти има у Дреновишцици; уп. С.Раичевић, *Живойис зоџрафа Радула у цркви села Дреновишцици код Никшића*, Зборник ликовних уметности, Матица српска 18, Нови Сад 1982, 193, сл. 10-14 (Црколез, Пећка патријаршија, капела св. Николе и Прасквица-, портрети св. Јована Златоустог).

³⁹ Св. Сливестер, папа ромски, насликан је у Црколезу са другојачије исписаним текстом.

Занимљива представа из прве зоне олтарског простора, са сликом Великог входа у средишњем делу, са фигурама светитеља у протезису и ђаконикону. Светитељи у протезису симболично учествују у припреми проскомидије Божанске литургије. У средини сцене, изнад жртвеника, на насликаном гробу је положено тело мртвог Христа, постављено ту као евхаристичка жртва, са звездом, покровом и копљем на њему. Са стране учествују свети архијереји. Архиђакон Прохор, такође учествује у служби проскомидије, помаже св. Петру Александријском, који је насликан код Христових ногу са кадионицом у левој и дарохранилицом у десној руци; он пружа руку са кандилом према Христовом телу чиме је означен део служне проскомидије. Зограф Радул је, кроз текстове на свитцима архијереја, симболично истакао: да пошто свештеник распореди честице на дискосу ђакон му се обраћа речима "Благослови владико, кадило", потом после благослова кади звездицу, покров и ваздух, чиме се служба проскомидије приближава крају.⁴⁰ Као у Црколезу, Пећи, Дреновштици, зограф Радул ставља текст св. Јовану Златоустом, завршни део молитве коју свештеник говори на крају проскомидије - молитва предложенија: "Боже, Боже наш, иже небесни хлеб..." (сл.7,б и 8,б). После проскомидије је следећи део службе, на чин литургије оглашених указује исти текст св. Јована Златоустог, где су написане почетне речи молитве оглашених: "Господе, Боже наш...", према литургији св. Јована Златоустог.⁴¹

Св. Василије Велики на свитку има текст, који означава трећи део литургије, чин верних, коме припада и Велики вход: "Никто же достоин" - коју свештеник чита тајно у време појања херувимске песме⁴² (сл.7,а и 7,б).

Изнад свете литургије у олтару је **Богородица Оранс Платитера са два арханђела** у костиму византијских царева. У трећој зони је **Силазак св. Духа на апостоле** (сх.І).

У тематику живописа који је занимљив укључени су циклуси Великих празника: Благовести, Рођење Христово, Сретење, Крштење, Преображење, Васкрсење, Улазак Христов у Јерусалим, Распеће Христово, Вазнесење, Силазак св. Духа на апостоле. У овај циклус укључено је и страдање Христово, које почиње Тајном вечером, Прање ногу, Христа воде на Голготу, Распеће, Скидање с крста. Из циклуса чуда Христових, насликана је сцена Васкрсење Лазарево. И као посебна сцена на западном зиду приправе: Успење Богородице. Свакако у своду наоса налази се патронска слика Св. Тројице (оштећена).

⁴⁰ Архимандрит Киприан, *Евхарисми*, Париз 1947, 144-146; Л. Мирковић, *Православна ликовна уметност II*, Београд 1966, 62.

⁴¹ Арх. Киприан, *н.д.* 190.

⁴² Л.Мирковић, *н.д.* 82.

Пажљивом ликовном анализом и компарацијом епиграфских легенди и текстова на свитцима, на зидним сликама ове мале цркве Св. Тројице у Прасквици, може се закључити да је главни мајстор био зограф Радул, а његов помоћник зограф Димитрије. Сликаство Св. Тројице у Прасквици, по ликовним и иконографским особеностима, има своје паралеле у Дреновштици,⁴³ у пећинској цркви, посвећеној св. Крсту и Острогу⁴⁴ (1666/67), цркви св. Јована Крститеља у Црколезу⁴⁵ (1673/74), цркви св. Николе⁴⁶ у Пећкој патријаршији (1674) као и на многобројним иконама.

Ово сликарство у Прасквици припада утицају Пећке сликарске школе из друге половине XVII века, чији је главни мајстор Радул.⁴⁷ Сам зограф Радул свакако је изучио сликарски занат у Морачкој сликарској школи.⁴⁸ Његов најомиљенији ученик Димитрије зограф,⁴⁹ који је са Радулом сликао у Прасквици, наставиће свој утицај на Боко-которску сликарску школу од XVII-XIX века.⁵⁰ У односу на стил, Радул је

⁴³ С.Раичевић, *нав. дело*; исти, *Сѿоменици у сѿарој жуйи Оноџошић*, Београд 1992, 86-88, сл. 10-11 (у боји), 40-55 (црно-беле фотографије, старија литература).

⁴⁴ С.Петковић, *Зидне слике у Остроџу из 1666/67. године - нејознајно дело слиакра Радула*, Зограф 2, Београд 1967, 32-38, сл. 9; С.Раичевић, *Сѿоменици у сѿарој жуйи Оноџошић*, 86-88 и 100. О живопису пећинских црквица у Острогу и цркве у Дреновштици).

⁴⁵ Уп. Р.Петровић, *Конзервација и ресѿаурација живописа цркве св. Јована Крсѿиѿиѿеља у селу Црколез*, Старине Косова, књ. VI-VII, Приштина 1972-1973, 207-213 (сл.4, црт.1); Р. Петровић, *Црква св. Јована Крсѿиѿиѿеља у селу Црколез - зоѳраф Радул* (дипломски рад на Филозофском факултету у Београду код проф. В.Ј.Ђурића); Р.Д.Петровић, *Прилоџ ѿиѿању односа сликара Радула и бокоѿиѿорске сликарске школе*, Бока 10, Херцег Нови 1978, 155-164, сл.6; исти, *У ѿиѿрази за Радуловим иконосѿасом из Црколеза*, Саопштења XVII, Београд 1983, 51-68, сл.22 (старија литература); исти, *Усековање главе Јована Крсѿиѿиѿеља из Народноџ музеја - нејознајно дело зоѳрафа Радула*, Зборник Народног музеја XV-2, Београд 1994, 59-64, сл.2, црт.1.

⁴⁶ Ј.Радовановић, *Црква Св. Николе у Пећкој ѿаѿријарѿији*, Београд 1963, 3-42.

⁴⁷ М.Ђоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконоѿисачка школа, XIV-XIX век*, (каталог) Народни музеј, Београд 1955, 14-15; Р.Љубинковић, *Сѿварање зоѳрафа Радула*, Наше старине I, Сарајево 1953, 121-131; исти, *Мајсѿори сѿароџ срѿскоџ сликарсѿиѿа*, Наше старије IV, Сарајево 1957, 199-202 (=Сѿѿудије из средњовековне умејносѿи и кулѿурне исѿорије, Београд 1982, 36-37; Г.Томић, *Бокоѿиѿорска иконоѿисачка школа XVII-XIX века* (каталог), Београд 1957.

⁴⁸ С.Петковић, *Зидна декорација ѿараклиса св. Сѿефана у Морачи из 1642. ѳ. ѿ. ѿ.*, СЛУМС 3 (Нови Сад 1967) 133-155.

⁴⁹ П.Мијовић, *Бокоѿиѿорска сликарска школа XVII-XIX вијека. I. Зоѳраф даскал Димѿиѿрије*. Историски Институт НР Црне Горе, Титоград 1960, 79-81 (старија литература; D. Berić, *Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafajlovića, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9, (1955) 269-303; Р.Д.Петровић, *Прилоџ ѿроучавању односа сликара Радула и бокоѿиѿорске сликарске школе*, 161-163, сл.6.

⁵⁰ Р.Вујичић, *Иконоѿисна дјела Димѿиѿрија даскала у Рисну*, Бока 12 (Херцег-Нови 1980), 217 и даље; Р.Петровић, *Прилоџ ѿиѿању...*, 163; Д.Медаковић, *Срѿска умејносѿи у XVIII веку*, СКЗ 486, Београд 1980, 68-71.

био следбеник Георгија Митрофановића и Козме; међутим, њихов високи уметнички квалитети у сликању фресака и икона били су недостижни за њега.⁵¹ Радулов ученик зограф и даскал Димитрије наставиће сликарски рад према угледању на свог учитеља Радула. Од њих настаје тзв. сликарска школа Димитријевићи-Рафајловићи,⁵² који су се настанили у Рисну после Морејског рата (1684) када су коначно ослобођени Рисан и Херцег-Нови (1687).

Др Павле Мијовић публиковао је сликарски опус даскала Димитрија наводећи његова сликарска остварења:

- Деизисна плоча у цркви св. Луке у Котору из 1680. године;
- Фреске и иконостас из цркве св. Петке у селу Мркову из 1692;
- Живопис у цркви св. Ђорђа у Шишићима и цркви св. Мине у селу Пријеради из 1692. (срушена);

- Живопис у цркви св. Николе у Пелинову из 1717-1718. године.⁵³

У сваком случају, мајстор Радул и Димитријевићи и Рафајловићи настављају ток православне византијске уметности, у њиховом раду се осећа јача нота индивидуализације стила до робустности и наивности, те се већ у XVIII веку у сликарским остварењима осећа нови дах једног новог стила који ће стићи са Запада. Али, чланови сликарске фамилије Димитријевићи-Рафајловићи из рисна, који су у непосредној близини Цркве св. Тројице у Прасквици код Св. Стефана и Будве, имаће свој узор у предлошцима зографа Радула и Димитрија.⁵⁴

Завршавајући овај рад, ми сматрамо да још није све коначно речено о зидним сликама у Св. Тројици у Прасквици, као на пример: иконографија, стил, докуметнација у цртежима и фотографијама требало би да нам пруже још већи увид у стање ове светиње, пре и после земљотреса (1979.год.) на територији Црне Горе. Посебно споменици у Паштровићима заслужују много већу научну пажњу и људску љубав, ка свеобухватној монографској студији коју припрема аутор овог рада.

⁵¹ S.Petković, *Painting in Serbia, Macedonia and Montenegro from the middle of the XVth until the end of the XVIIth centuries*, Actes du premier congres international des etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes, II, Sofia 1965, 742.

⁵² С.Петковић, *истио*, 744; П.Мијовић, *истио*; Г.Томић, *истио*; Р.Петровић, *истио*; Д.Медаковић, *истио*.

⁵³ П.Мијовић, *истио*.

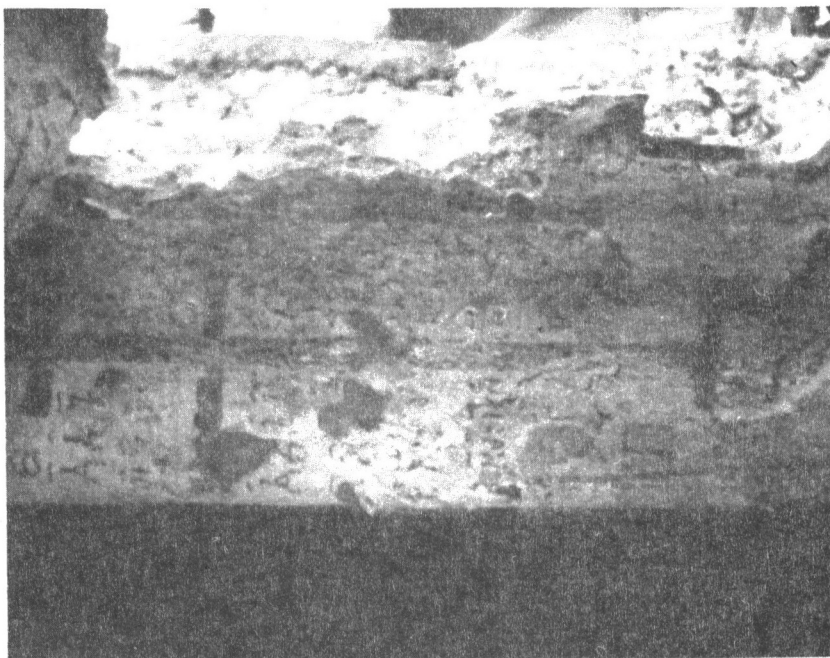
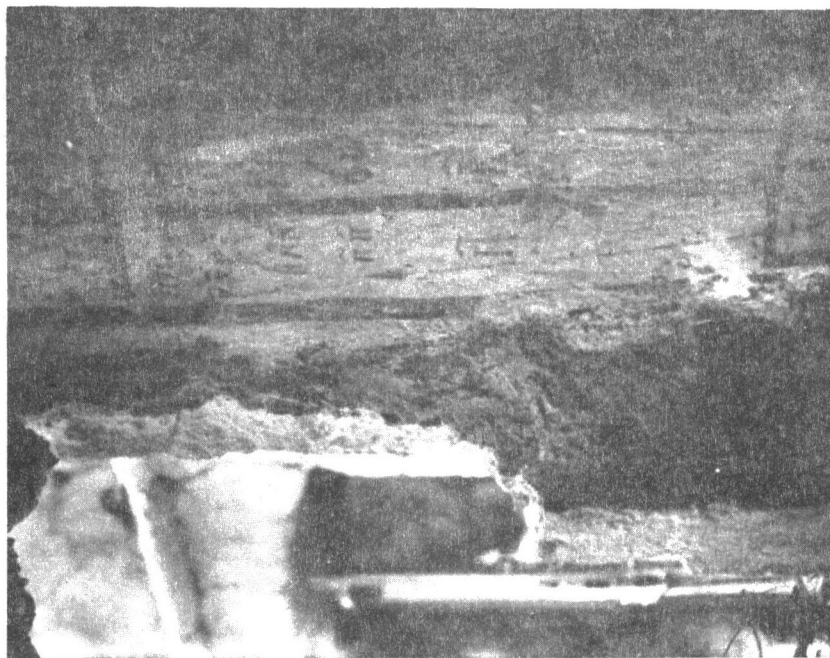
⁵⁴ Р.Петровић, *истио*.

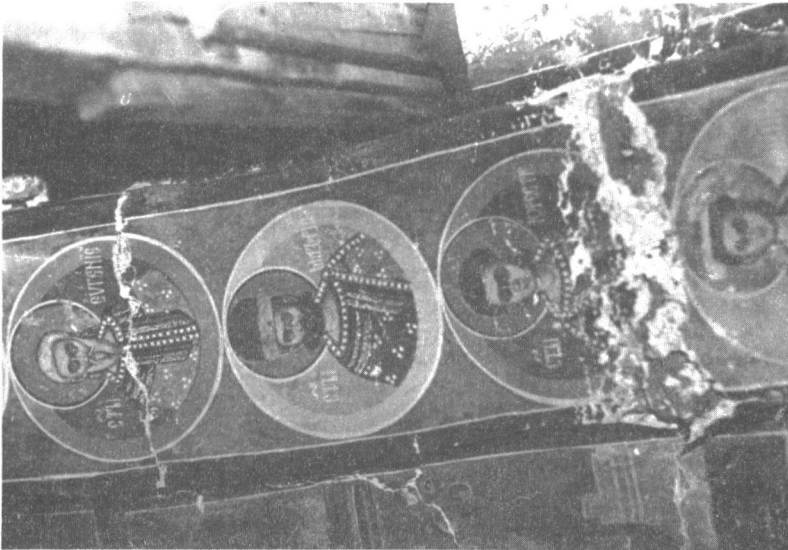
2. Крстї са словима крстїним (вратїа-довратїник), ј.з. архангел Михаило, св. Пейка и св. Марина, св. Давид солунски стїолник, св. Јован Крстїишель, иалметїа и сока.
Сликаа зограф даскал Димїїрије.
У гортњем делу слике (II зона), дейїалї, Расїеће Хрїстїово и Хрїстїа воде на Голгоїшу.
Снїмїо: Р. Пейровић, 1980. год.

3. Архангел Гаврило, 3.3. иришраиша, Црква св. Тројице, Прасквица. Сликао зограф Даскал Димирије. Снимио: Р.Пејровић, 1980.год.

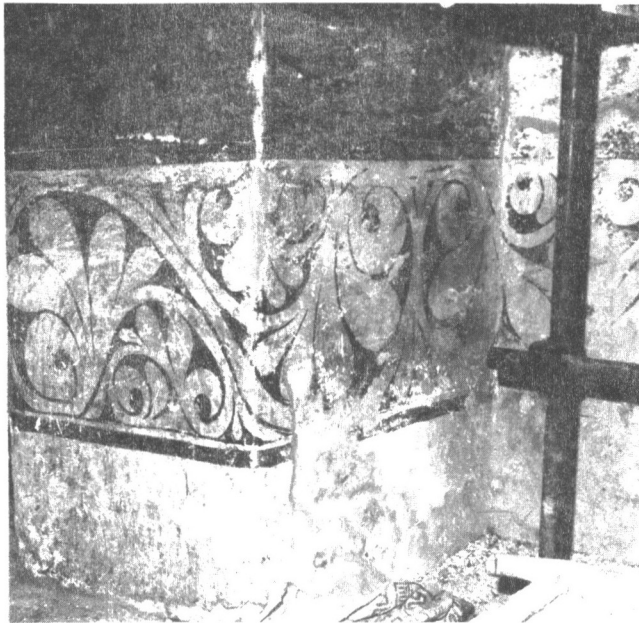
4. Крстџови са крстџиним словима, а) јужни доврајник, б) северни доврајник. Зограф даскал Димитрије. Снимио: Р. Пејтровић, 1980. год.

5. Медальони св. њејџозарних мученика, а) Прасковица, јужни њластџар, б) "њејџозарни" мученици у цркви св. Јована Крстџишеља у Црколезу. Сликао зограф Радул. Снџмо: Р. Пејтровић, 1980. год.

6. Св. архијереји који служе светију лиџурџију: Василије Велики, Гриџорије
Боџослов(а); Јован Злајџоусџи и Кирило Александријски(б). Црква св. Тројице,
Прасквица. Сликао зоџраф Радул.
Снимио: Р.Пејровић, 1980.џод.

7. Св. архијереји који служе свейу лиѣурѣију: Василије Велики (дејалъ), Гриѣорије Боѣослов, Силвестѣер ѣаѣа римски(а), Јован Злаѣиоусѣи, Сѣиридон Чудоѣворац и Аѣанасије Велики(б). Црква св. Јована Крсѣиѣшеља, Црколез. Сликао зоѣраф Раѣул.

Снимио: Р.Пеѣровић, 1980.ѣод.

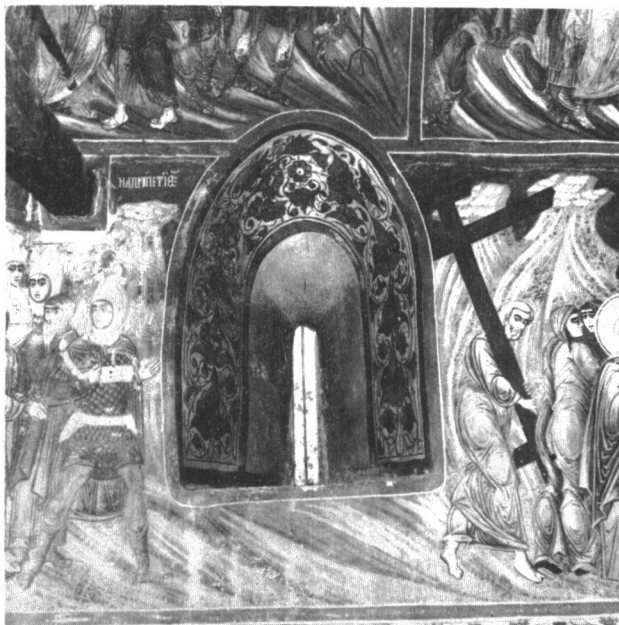
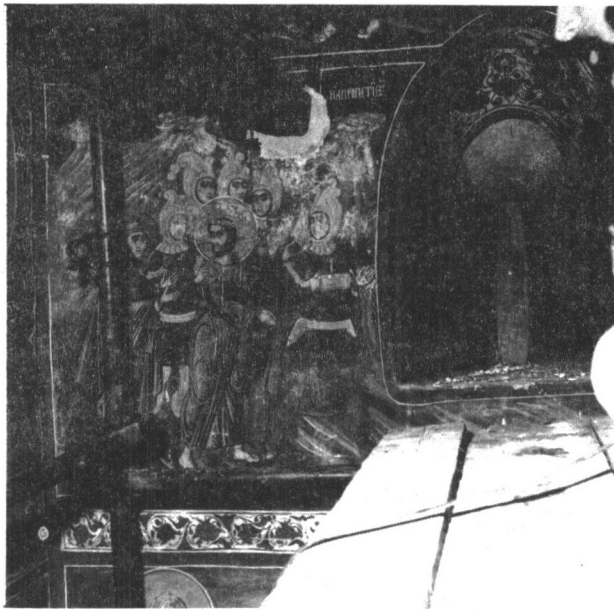
8. Исус Христос, дејалъ(а), св. Јован Крстииџељ(б), дејалъ, на сцени Деизис.
Црква св. Тројице, Прасквица, сликао зограф Радул.
Снимио: Р. Пејировић, 1980. год.

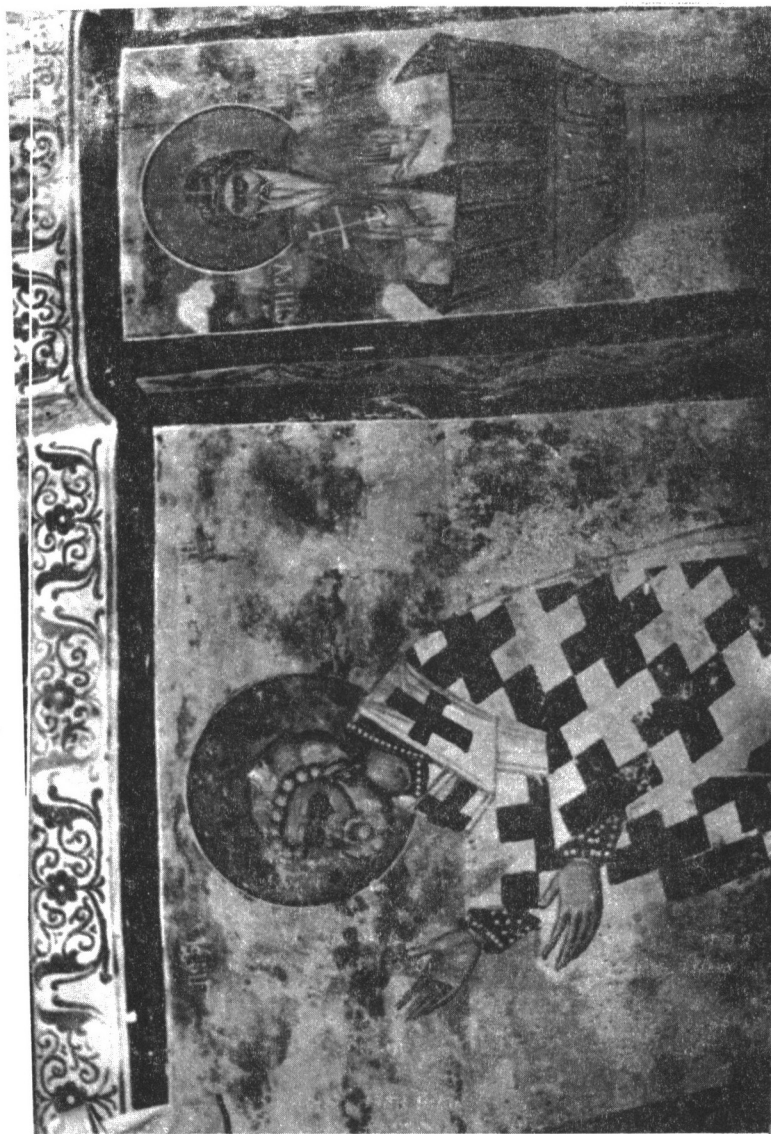
9. Исус Христос, Богородица, св. Јован Крститељ-Девизис. Слика зограф Радул.
Црква св. Николе, Пења иширијарија. Снимио: С. Раичевић, 1982. год.

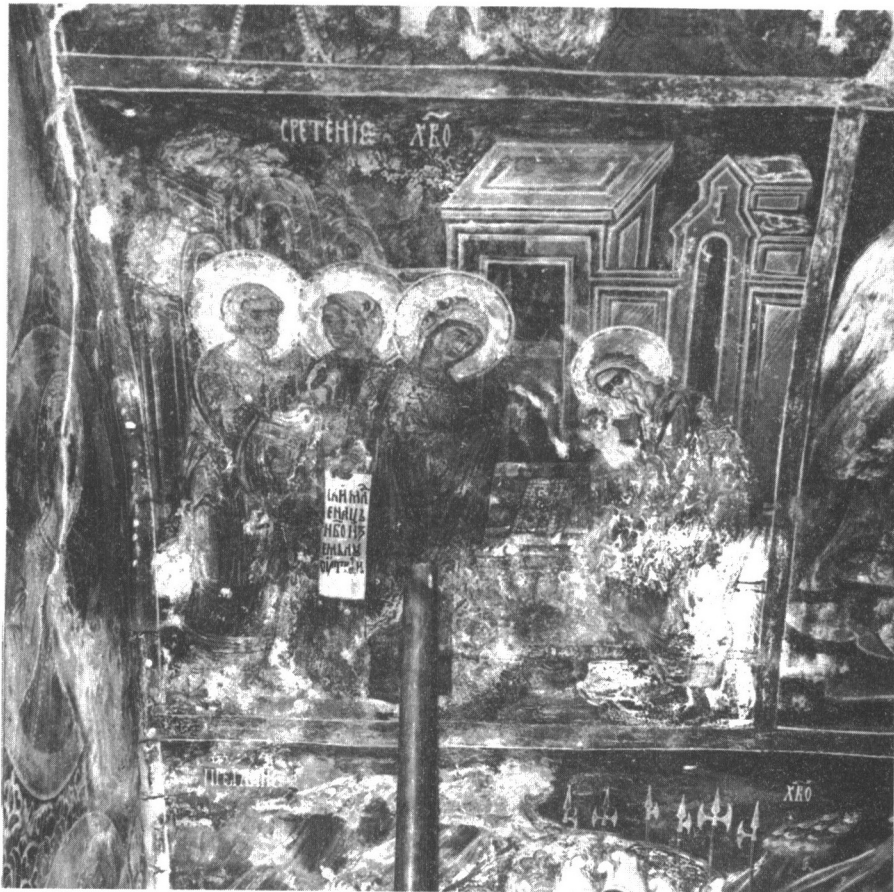
10. Сређење Христјово, ј.з. на сјао (III зона (а), Христја воде на Голгоју(б) (II зона) ј.з. наос. Сликао зограф Радул. Црква св. Тројице, Прасквица. Снимио: Р.Пејровић, 1980.год.

11. Одвођење Христiа на Голгоџу (а,б). Црква св. Јована Крстићијеља,
Црколез, наос, сликао зограф Радул (1673).
Снимио: Р.Петровић, 1980.год.

12. Пейшар Александријски и Симеон сјолојник, оштар, ј.з. Сликао зограф Радул.
Црква св. Тројице, Прасквица. Снимио: Р.Пеировић, 1980. год.

13. Срећење Христиво. Црква св. Јована Крститеља, Црколез, наос.
Сликао зограф Радул (1673). Снимио: Р.Петровић, 1980.год.

Црїеж 1 - Свїйак са шексїом у руци арханџела Гаврила. Црква св. Троїце, Прасквица. Зограф даскал Димїїрије. Р=1:1, Р.Пеїровић, 1980.год.

Radomir Petrović

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF PAINTINGS OF RADUL AND
DIMITRIJE IN THE HOLY TRINITY CHURCH AT PRASKVICA

Summary

The Paštrovići Monuments are located in the most beautiful part of the Adriatic. Praskvica, with its two churches, is situated in the vicinity of Sveti Stefan and Budva. One of the churches is *St. Nicolas's Church* (built in 1413-1414), whose founder was the ruler of Zeta, Balša III Stratimirović Balšić and his mother Jelena, daughter of the Serbian prince Lazar Hrebeljanović. At a somewhat higher ground there is another interesting church, the *Holy Trinity Church*, which is believed to have been built as early as in 1050. This church was destroyed and then rebuilt towards the end of the 17th century. It contains wall paintings from 1680. Although the paintings are not signed, on the basis of the stylistic features they can be ascribed to master Radul and his disciple Dimitrije.

The wall paintings were considerably damaged in the last earthquake that struck Montenegro, therefore the photographs published are from the period before the earthquake. In the paper all the scenes have been identified and the founder's inscriptions have been deciphered. Also, a first attempt at distinguishing between the work of the painters Radul and Dimitrije has been made. It seems very likely that the frescoes in the altar and naos were painted by Radul, whereas his disciple painted the frescoes in the parvis. It is, however, true that some of the standing figures painted in the naos can be ascribed to Dimitrije. Master Dimitrije continued painting icons and frescoes taking as a model his master Radul. Later, in the nearby town of Risan the so-called *Dimitrijević-Rafajlović painting school* was established and as a family-run school it operated throughout the 18th and 19th centuries. The Dimitrijević-Rafajlović school carried on the Orthodox and Byzantine painting tradition, sticking to the ossified canon and resisting the increasingly pernicious influence of the Catholic art.